

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 257-259

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

अनुसन्धाता,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

Roll no - 23VVEED029

छात्रस्वास्थ्ये ग्रहीयप्रभावानां समीक्षात्मकं ज्योतिषीयम् अध्ययनम्

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

१. प्रस्तावना (Introduction)

आधुनिकशिक्षणपरिवेशे छात्राः तीव्रम् शैक्षणिकचापः (Academic pressure), जीवनशैली-विकृतिम्, मानसिकास्थिरतां च सहन्ते, येन तेषां स्वास्थ्यह्वासानां विविधरूपाणि जायन्ते। यद्यपि आधुनिकचिकित्साशास्त्रं शारीरिकीभिः मानसिकीभिः च चिकित्साभिः एतासां स्थितीनां समाधानं करोति, तथापि वैदिकज्योतिषम् एतासां स्वास्थ्यसमस्यानां पूर्वप्रवृत्तिं, समयं, तन्मूलभूतान् ग्रहीयप्रभावान् च ज्ञातुं निदानसूचकं समाधानं ददाति। अस्मिन् शोधपत्रे ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या छात्राणां सामान्यानां स्वास्थ्यसमस्यानाम्—यथा उद्वेगस्य (Anxiety), अवसादस्य (Depression), मानसिकदौर्बल्यस्य (Mental illness), पाचनविकाराणां, शारीरिकश्रान्ततायाः च विमर्शनात्मकम् अध्ययनं प्रस्तुतम् अस्ति। मुख्यभावानाम्, ग्रहाणां कारकाणाम्, तथा ग्रहयोगानां विश्लेषणेन एतत् अध्ययनं स्पष्टयति यत् कथं जन्मकालीनाः विषमताः शारीरिक-मानसिक-रोगरूपेण प्रकटीभवन्ति। किञ्च शैक्षणिकाचरणेषु स्वास्थ्यसङ्कटोत्पादने ग्रहदशानां गोचरस्य च भूमिकायाः समालोचनात्मकं मूल्याङ्कनं कृतम् अस्ति।

१.१ आधुनिकसन्दर्भे छात्राणां स्वास्थ्यम्

समकालीनसमाजे शैक्षणिकसफलतायाः अन्वेषणेन छात्रेषु अभूतपूर्वः मानसिकः शारीरिकः च उद्वेगः उत्पद्यते। प्रारम्भिकविद्यालयात् आरभ्य प्रतिस्पर्धात्मकमूल्याङ्कनं यावत् छात्राः निरन्तरश्रान्ततां, उद्वेगं, गम्भीरं अवसादं, अनिद्रां, एकाग्रतायाः अभावं, तथा मनोदैहिक-पाचन-विकारान् प्रतिवेदयन्ति। यद्यपि जैविक-पर्यावरणीय-कारकाः एतासां स्थितीनां मुख्यहेतवः मन्यन्ते, तथापि पारम्परिकं निदानशास्त्रं विशेषतः वैदिकज्योतिषं जन्मानुसारेण व्यक्तिगतायाः शक्तेः दौर्बल्यस्य च आकलनं कृत्वा एकं निवारक-दृष्टिकोणं ददाति।

१.२ निदानरूपेण ज्योतिषशास्त्रम्

"ज्योतिषामयनं चक्षुरिति" भारतीयपरम्परायां ज्योतिषशास्त्रं वेदाङ्गम् इति स्वीकृतम्, यत् आयुर्वेदेन सह मानवशरीरस्य स्वास्थ्यस्य च अवबोधनाय कार्यं करोति। यथा आयुर्वेदः त्रिदोषैः (वात-पित्त-कफैः) स्वास्थ्यस्य विचारं करोति, तथैव ज्योतिषशास्त्रं नवग्रहाणां, द्वादशराशीनां, द्वादशभावानां च संयोजनं पश्यति। छात्रस्वास्थ्यस्य सन्दर्भे ज्योतिषीयविश्लेषणं चिकित्सीयोपचारस्य स्थानं न गृह्णाति; अपि तु एतत् गुप्तप्रवृत्तीनां परिज्ञानं करोति, बारम्बारं भवन्तीनां स्वास्थ्यसमस्यानां मूलकारणं स्पष्टयति, तथा मुख्य-शैक्षणिक-परिवर्तनकाले वर्धमान-स्वास्थ्य-सङ्कटस्य समयं सूचयति।

२. सैद्धान्तिकप्रतिरूपं भावाः, ग्रहाः, तत्त्वानि च

छात्रस्वास्थ्यस्य ज्योतिषीयपरीक्षणाय जन्मकुण्डल्याः मुख्यघटकानाम् व्यवस्थितं विश्लेषणं करणीयम्।

Correspondence:

गुरुनारायण नरसिंह भट्टः

अनुसन्धाता,

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

२.१ छात्रस्वास्थ्येन सह सम्बद्धाः मुख्याः भावाः

भावः (Bhāva)	ज्योतिषीयं मुख्यमहत्त्वम्	छात्रस्वास्थ्ये अस्य उपयोगिता
प्रथमभावः (नग्रम्)	शारीरिकं शरीरम्, सामान्या शक्तिः, शिरः	शारीरिकं सामर्थ्यं, रोगप्रतिरोधकशक्तिः, सामान्या शारीरिकरचना।
चतुर्थभावः	मानसी शान्तिः, भावात्मकं स्वैर्यम्, वक्षस्थलम्/हृदयम्	मानसिकं स्वास्थ्यं, सहनशक्तिः, उद्वेगमुक्तिः।
पञ्चमभावः	बुद्धिः, स्मृतिः, ऊपरी-उदरम्	संज्ञातात्मकं कार्यम् (Cognitive function), स्मरणशक्तिः, परीक्षाप्रदर्शनम्, पाचनम्।
षष्ठभावः	रोगाः, बाधाः, तीव्राः व्याधयः	अल्पकालिकी अस्वस्थता, पाचनविकाराः, दाहः, दैनन्दिनतनावः।
अष्टमभावः	दीर्घाः रोगाः, गम्भीराः उद्वेगः, आयुः	गम्भीराः मानसिकघाताः, अकस्मात् स्वास्थ्यवपातः, निरन्तरान्तरता, गुप्ताः रोगाः।

२.२ मुख्याः ग्रहकारकाः-

- **चन्द्रः** मनसः, भावात्मकस्वैर्यस्य, धारणायाः, शरीरस्य द्रव-सन्तुलनस्य च स्वामी अस्ति। पीडितः चन्द्रः मानसिकस्वास्थ्य-समस्यानां (उद्वेग-अवसादादीनाम्) मुख्यः सूचकः अस्ति।
- **बुधः** तन्त्रिकासंस्थानस्य बुद्धेः, तर्कस्य, वाचः, स्मृतेः च कारकः अस्ति। बुधस्य पीडनेन एकाग्रतायाः अभावः, शिक्षणदौर्बल्यम्, परीक्षाभयं च जायते।
- **सूर्यः** आत्मनः, शारीरिकशक्तेः, अस्थां, आत्मविश्वासस्य च प्रतीकः अस्ति। दुर्बलः सूर्यः न्यूनसामर्थ्यं, नेत्रसमस्याः, उत्साहाभावं च करोति।
- **गुरुः (बृहस्पतिः)** उच्चज्ञानस्य, धारणशक्तेः, यकृतः कार्यस्य कारकः अस्ति। पीडितः गुरुः विवेकहीनतां पाचनदोषं च जनयति।
- **शनि-राहु-केतवः** एते पापग्रहाः विलम्बं, निरन्तरतनावं, भ्रमं, भयम्, आलस्यम्, अकस्मात् मानसिकविघ्नं च जनयन्ति।

३. छात्राणां विशिष्टस्वास्थ्यसमस्यानां ज्योतिषीयं विश्लेषणम्

३.१ मानसरोगः उद्वेग, अवसादः च

आधुनिकछात्रेषु मानसाः रोगाः व्यापकाः सन्ति। ज्योतिषशास्त्रे मनसः स्वामी चन्द्रः, बुद्धेः स्वामी च बुधः अस्ति।

• **केमद्रुमयोगः** यदा चन्द्रात् द्वितीय-द्वादशभावयोः (सूर्यं विहाय) कोऽपि ग्रहः न भवति, तदा केमद्रुमयोगः भवति। एतेन जनः एकाकी, निरन्तरम् उद्विगः, अवसादग्रस्तश्च भवति।

• **चन्द्रे पापकर्तरीयोगः** यदा चन्द्रः पापग्रहयोः मध्ये भवति (यथा चन्द्रात् १२ भावे शनिः, २ भावे मङ्गलः), तदा छात्रः भावात्मकबन्धने तनावग्रस्ततां च अनुभवति।

• **राहु-केतु-शनि-युतिः**

० **चन्द्र-शनि-युतिः (विषयोगः)** एषा युतिः निरन्तरं निराशां, नकारात्मकचिन्तनम्, परीक्षाकाले मन्दतां च जनयति।

० **चन्द्र-राहु/केतु-युतिः (ग्रहणयोगः)** एतेन तीव्रः उद्वेगः, भयम्, अकारणभयं, भ्रमश्च उत्पद्यन्ते।

० **चतुर्थभावस्य पीडनम्** चतुर्थभावः मानसीं शान्तिं दर्शयति। चतुर्थभावे तदीशे वा पापग्रहाणां प्रभावः छात्रस्य सहनशक्तिं क्षीणं करोति।

[चतुर्थभावः मानसी शान्तिः]

पापग्रहैः पीडितः (शनि/राहु/मङ्गल)

[भावात्मकसहनशक्तेः ह्रासः]

[पीडितः चन्द्रः (मनः) / बुधः (बुद्धिः)]

परिणामः उद्वेगः, अवसादः

३.२ बौद्धिकदौर्बल्यम्, स्मृतेः ह्रासः, एकाग्रताभावश्च

छात्राः प्रायः दुर्बलस्मृतिं, मस्तिष्कमन्दतां, परीक्षायाः पूर्वं पाठ्यविषयविस्मरणं च प्रतिवेदयन्ति।

• **दुर्बलः अस्तङ्गतः वा बुधः** बुधः मस्तिष्कस्य स्नायुमार्गान् स्मृतिं च नियच्छति। मीनरौ नीचस्थः सूर्येण सह अस्तङ्गतः वा बुधः विश्लेषणशक्तिं क्षीणं करोति, परीक्षाभयं च वर्धयति।

• **पञ्चमेशस्य असङ्गावः** पञ्चमभावः बुद्धेः मुख्यभावः अस्ति। यदि पञ्चमेशः ६, ८, १२ भावेषु तिष्ठति अथवा मङ्गल-शनिभ्यां दृष्टः भवति, तदा छात्रस्य स्मृतिह्रासः जायते।

• **बुध-मङ्गल-सङ्घर्षः** बुध-मङ्गलयोः दृष्टियोगः सङ्गो वा मनः चञ्चलं करोति। छात्रः शीघ्रं गृह्णाति परम् असावधानेन त्रुटिः करोति।

३.३ पाचनसम्बन्धिनः मनोदैहिकविकाराः

पाचनतन्त्रस्य च सम्बन्धः ज्योतिषीय चिकित्साशास्त्रे स्पष्टः अस्ति।

• **पञ्चमभावः उदरस्वास्थ्यं च** पञ्चमभावः ऊपरी-उदरं, पाचनं, बुद्धिं च नियच्छति। यदा शैक्षणिकतनावः पञ्चमभावं पीडयति, तदा जठराग्निः मन्दा भवति, येन आम्लपित्तं, आई.बी.एस., क्षुधानाशश्च भवति।

• **अग्नि-जल-तत्त्वयोः असन्तुलनम्** यदि छात्रस्य चन्द्रः (जलतत्त्वम्) मेष-सिंह-धनुराषिषु (अग्नि-तत्त्वम्) सूर्य-मङ्गलाभ्यां सह भवति, तदा तनावः शरीरस्य उष्मकटिबन्धं वर्धयति, येन परीक्षाकाले उदरदाहः व्रणः च भवति।

३.४ अनिद्रा, निरन्तरश्रान्तता, शारीरिकक्षयश्च

रात्रिषु अध्ययनं, निद्रायाः अभावः, अत्यधिकः श्रमः च छात्राणां स्वास्थ्यं दूषयन्ति।

- **द्वादशभावस्य पीडनम्:** द्वादशभावः निद्रासुखं नियच्छति। द्वादशभावे राहु-शनि-मङ्गलानां उपस्थितिः अनिद्रां, दुःस्वप्नं, अनियमितनिद्राचक्रं च जनयति।
- **दुर्बलं लग्नं सूर्यश्च:** लग्नं सूर्यश्च शरीरस्य प्रतिरोधकशक्तिं तेजः (ओजः) च दर्शयतः। दुर्बलः लग्नेशः सूर्यो वा छात्रस्य शारीरिकसामर्थ्यं क्षीणं करोति, येन सः शीघ्रं रोगी श्रान्तश्च भवति।

४. दशा-गोचरयोः भूमिका

४.१ ग्रहदशानाम् प्रभावः

जन्मकुण्डल्यां विद्यमानाः दोषाः तदैव फलीभवन्ति यदा तत्तद्ग्रहाणां दशाः आगच्छन्ति।

1. **पीडितग्रहाणां दशाः** यदि छात्रस्य मुख्यशैक्षिकवर्षेषु (१५ तः २२ वर्षवयांसि) पीडितस्य चन्द्रस्य, बुधस्य, षष्ठेशस्य वा विंशोत्तरीदशा आगच्छति, तदा स्वास्थ्यं असन्तुलितं भवति। यस्य प्रभावः अध्ययने भवति।

2. **षष्ठेशस्य अष्टमेशस्य वा दशाः** षष्ठेशस्य (रोगः/तनावः) अष्टमेशस्य (गम्भीरसङ्कटः) वा महादशाकाले छात्राः अकस्मात् रोगाक्रान्ताः भवन्ति।

४.२ ग्रहाणां गोचरः

गोचरः घटनानां तात्कालिकः प्रेरकः भवति:

- **शनिगोचरः (साढेसाती/ढैय्या):** यदा शनिः चन्द्रात् चतुर्थे, अष्टमे, अथवा चन्द्रराशौ भ्रमति, तदा छात्रे अत्यधिकः मानसिकचापः, दुर्बलता, हीनभावना च दृश्यन्ते।

- **राहु-केत्वोः गोचरः:** यदा गोचरराहुः केतुः वा जन्मकालीनचन्द्रं सूर्यं वा स्पृशति, तदा छात्रः तीव्र भ्रमं, मानसिकसङ्कटं च अनुभवति।

५. समालोचनात्मकं मूल्याङ्कनं समन्वयात्मकः दृष्टिकोणश्च

यद्यपि ज्योतिषीयनिदानं स्वास्थ्यप्रवृत्तीनां सूक्ष्मं ज्ञानं ददाति, तथापि वैज्ञानिकदृष्ट्या एतस्य सीमाः ध्यातव्याः। ताः यथा-

1. **भाग्यवादितायाः निवारणम्:** ज्योतिषीयसंकेताः अपरिवर्तनीयं भाग्यं न सन्ति। एतेषां उपयोगः भयजननाय न, अपि तु पूर्वसावधानतायै करणीयः।

2. **अन्तरविषयकः समन्वयः:** ज्योतिषीयपरीक्षणं आधुनिक-चिकित्सया, मनोवैज्ञानिकपरामर्शेन, शिक्षणपद्धत्या च सह सम्बद्धं भवेत्।

3. **निवारकाः उपायाः:** पारम्परिकाः उपायाः ग्रहीयऊर्जायाः सन्तुलनाय जीवनशैलीपरिवर्तनं बलवत्कुर्वन्ति। यथा-दुर्बलचन्द्राय बुधाय च ध्यानं, दिनचर्यापालनं, समुचिता निद्रा, अवसादप्रबन्धनं च एते सर्वे उपायाः आधुनिकस्वास्थ्यनियमैः सह मेलनं भवन्ति।

६. निष्कर्षः (Conclusion)

छात्राणां स्वास्थ्यसमस्यानां ज्योतिषीयपरीक्षणं ग्रहस्थितीनां शारीरिक-मानसिक-स्वास्थ्यस्य च मध्ये व्यवस्थितं सम्बन्धं प्रकटयति। मुख्यभावानाम् कारकाणां च (चन्द्र-बुध-सूर्याणाम्) पीडनं छात्राणां उद्वेगेन, अवसादेन, स्मृतिह्रासेन, पाचनविकारैः च सह सम्बद्धम् अस्ति। एतासां प्रवृत्तीनां परिज्ञानेन ग्रहदशानां च आकलनेन शिक्षकाः, पालकाः, चिकित्सकाश्च छात्राणां समस्यानां मूलकारणं समयं च सम्यक् ज्ञातुं शक्नुवन्ति। एतस्य प्राचीनज्ञानस्य आधुनिकचिकित्सया सह समन्वयः छात्राणां दीर्घकालिक-विकासाय अतीव उपयोगी सिद्धः भविष्यति।

सन्दर्भग्रन्थाः (References)

1. बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् – महर्षिपाराशरः।
2. बृहज्जातकम् – वराहमिहिरः।
3. चरकसंहिता (सूत्रस्थानम्) – महर्षिचरकः।